

МИЛИВОЈ Т. СРЕБРО*
Université Bordeaux Montaigne – France

ВРЕМЕ ЧИТАЊА И ВРЕМЕ „УЧИТАВАЊА” Рецепција романа *Време смрти* и *Време зла* у Француској

Објављени у Француској почетком деведесетих година, романи Добрице Ћосића *Време зла* и *Време смрти* ће у почетку бити прихваћени са интересовањем и уважавањем какво се обично указује великим делима из страних књижевности. Са избијањем ратних сукоба на Балкану, и нарочито после избора Ћосића за председника СРЈ, доћи ће, међутим, до радикалне промене у њиховој критичкој рецепцији: подвргнути ванкњижевној, редукционистичкој интерпретацији, они ће постати мета систематских напада заснованих на *учињавању* непостојећих, негативно конотираних значења.

Кључне речи: Рецепција српске књижевности у Француској, Добрица Ћосић, *Време смрти*, *Време зла*, критичар у улози ангажованог новинара, Први светски рат, комунизам, грађански рат у бившој Југославији.

1. Верник, грешник и отпадник

И пре него што ће његова дела бити преведена, Добрица Ћосић није био сасвим непознат у Француској, наравно међу интелектуалцима и француским славистима. Већ од педесетих година редовно је присутан у панорамским презентацијама посвећеним савременим писцима из Југославије, у којима се његове књиге сврставају међу најзначајнија дела послератне српске књижевности.¹ Књижевни углед Добрице Ћосића из тога периода потврђују такође лексикографске одреднице

---

* milivoj.srebro@gmail.com

¹ Видети: Sreten Maric, « La Réintégration du Passé » [Реинтеграција прошлости], *Critique*, мај 1957, р. 415–428; *Les Temps Modernes*, н° 150–151, 1958; Petar Džadžić, «Le roman yougoslave contemporain» [Савремени југословенски роман], *Synthèse*, н° 147–148, 1958, р. 115–120; *Europe*, н° 435–436, 1965 (extrait de *Partages*, одломак из *Деоба*); Predrag Matvejević, «La littérature serbo-croate d'après-guerre» [Послератна српско-хрватска књижевност], *Les Lettres nouvelles*, мај–јун 1967, р. 141–156; Midhat Begić, «Renouveau serbe et croate» [Књижевна обнова код Срба и Хрвата], *Les Lettres nouvelles*, септ–окт. 1968, р. 116–128; Predrag Matvejević, «Le destin du héros dans le roman contemporain»

о писцу уврштене у неколико значајних француских енциклопедија и лексикона. Тако, на пример, *Речник књижевности* Филипа Ван Тигема истиче његов „неоспорни теленат” као и његову етику писца изражену кроз „људске квалитете његових јунака”.² *Велика енциклопедија света*³ наглашава да је Ћосић међу првима одбацио стереотипног „позитивног јунака”, карактеристичног за социјалистички реализам, да би наметнуо „неку врсту антијунака” много комплекснијег и сликаног са више нијанси. *Велики универзални Ларус*⁴ примећује, такође, да је први роман овога писца, *Далеко је сунце*, раскинуо са нормама конформистичке социјалистичке књижевности, стављајући при томе у први план пишчево интересовање за судбину свога народа у „широким фрескама посвећеним одисеји сељачких породица” кроз цели двадесети век.

Ипак, прави сусрет Добрице Ћосића са француском публиком десиће се нешто касније, почетком деведесетих година. Повећано интересовање за писце из Источне Европе после пада берлинског зида, а затим избијање грађанског рата у бившој Југославији, учиниће његова дела најзад актуелним, и чак неопходним кад је реч о бољем разумевању комплексне драме на Балкану. Његова два преведена романа, *Време зла* (1990) и *Време смрти* (1991),⁵ откриће напокон западној публици своје трагичне истине, оне које су, како се изразио један француски критичар, „прикривале, с једне стране, гвоздена завеса, а са друге, технократија”.⁶

Као што је то био случај са Александром Солжењицином и Василијем Гросманом, отпадницима од „комунистичке религије”, француску критику ће најпре привући изузетна судбина овога романсијера која би се, симболичном употребом наслова трилогије *Време зла*, могла изразити кроз ова три појма: верник, грешник, отпадник. Још као „верник”, истакао је недељник *Експрес*,⁷ Ћосић „се сукобио са својим веком”: он који је „увек био у првим редовима” храбро се борећи за своје идеје,

[Судбина јунака у савременом роману], *Le Monde*, 8. март 1969, р. VII; Michel Aubin [Мишел Обен], «L'Autre Europe» [Друга Европа], *Le Monde*, 20. март 1987.

² Philippe Van Tieghem, *Dictionnaire des littératures*, vol. 1, Quadrige / PUF, Paris 1968, p. 961.

³ *La Grande encyclopédie du monde*, « Europe », vol. III, Éditions Atlas, Paris 1985, p. 1376.

⁴ *Grand Larousse universel*, Vol. IV, Librairie Larousse, Paris, 1982, 1989, p. 2662. Исти текст је објављен у: *Dictionnaire des littératures française et étrangères* [Речник француске и иностраних књижевности], Larousse, Paris, 1992, p. 386.

⁵ *Le Temps du mal*, vol I : Le Pécheur, L'Hérétique ; vol. II : Le Croyant, traduit par Slobodan Despot, Lausanne, L'Age d'Homme, 1990. – 694 p + 590 p.; *Le Temps de la mort*, T. I et T. II, traduit par Dejan M. Babitch, Lausanne, L'Age d'Homme, 1991. – 767 p + 1015 p.

⁶ Anonyme, «Tchossitch, l'Européen» [Ћосић, Европљанин], *Dernières nouvelles d'Alsace*, 12. октобар 1991.

⁷ Raphaël Sorin, «Les Balkans à la question» [Рафаел Сорен, У питању је Балкан], *L'Express*, 21. март 1991, p. 133–134.

како је приметио месечник *Летр франсез*,⁸ биће на крају оптужен да „се одрекао онога за шта се борио”. За Ћосића, по мишљењу француске критике, није дакле више било избора у титоистичкој Југославији: пошто су се „распршила сва његова веровања у комунистичку религију”,⁹ бивши верник, који је у међувремену постао грешник, биће приморан да прихвати судбину отпадника. Ушавши у сукоб са Партијом и Титом „у којем је видео аутократу који гуши све манифестације српског идентитета у име југословенске утопијске конструкције”, како констатује *Ла Франс катхолик*,¹⁰ писац ће бити подвргнут јаком политичком притиску а његове књиге прећутној цензури. Ипак, са друге стране, Ћосић ће почети да ужива поверење демократске интелектуалне јавности и, нарочито, српског народа, држећи се при томе „далеко од ускогрудог национализма”.

Слика о Ћосићу у Србији и његова улога „оца нације”, како га је именовао један новинар, такође су привукли пажњу неких листова. Представа о овоме писцу у Србији, нарочито после пада комунизма, личи на својеврсну симбиозу Лава Толстоја и Виктора Игоа, примећује Ив Арте, уз следеће објашњење: „Толстоја с обзиром на неизмерност дела и дивљење пуно поштовања које изазива” и „Игоа као поноса нације и политичког трибуна”.¹¹ Ништа мање није импресионирана ни Вероник Суле. У Ћосића „гледају, у његовој земљи, као у пророка”, констатује она пре него што ће формулисати следећу „прогнозу”: „Ако би се кандидовао, имао би добре шансе да постане председник”.¹² Данас се са сигурношћу може закључити да се и ова новинарка *Либерасиона* показала као прави пророк: као што је познато, после мање од две године, њена прогноза се обистинила.

Истина, ово двоје новинара се неће устезати да, после исказаног поштовања према писцу, баце и критички поглед на представу која је о њему створена у Србији а која им се учинила претераном. Али, без обзира на ове резерве,¹³ може се са сигурношћу устврдити да је у првој

⁸ Valérie Marchand, «L'Envers de la foi» [Валери Маршан, Наличје вере], *Les Lettres françaises*, јануар 1992.

⁹ Isabelle Rüf, «Optimisme tragique», *L'Hebdo* [Изабел Риф, Трагични оптимизам, Ебдо], 10. јануар 1991, р. 45.

¹⁰ Hugues Rondeau, « Un Tolstoï serbe » [Иг Рондо, Српски Толстој], *La France catholique*, 13. децембар 1991, р. 32.

¹¹ «C'est l'Europe qui meurt», propos recueillis par Yves Harté [Европа је она која умире, разговор водио Ив Арте], *Sud-Ouest*, 8. децембар 1991, р. 6.

¹² Véronique Soulé, «Cotic, prophète en Serbie» [Ћосић, пророк у Србији], *Libération*, 8. новембар 1990, р. 24. Овај чланак ће бити поново објављен у марту 1991. године у специјалном издању *Либерасиона* посвећеном најбољим књигама изашлим претходне године: међу 70 одабраних књига за 1990. годину налази се и *Време зла*.

¹³ Говорећи о Ћосићу поводом његовог избора за председника СРЈ, Вероник Суле ће, на пример, исказати и озбиљне резерве у односу на пишчеву одлуку да се актив-

фази рецепције у Француској Ћосић или, још прецизније, његова улога ангажованог интелектуалца мање-више позитивно оцењена од стране критичара и новинара. Реч је још увек о периоду који претходи његовом избору за председника СРЈ што ће, као што ћемо видети касније, значајно изменити однос медија и према њему лично и према његовом књижевном делу.

2. Српски наследник руских класика

Што се тиче Ћосића-писца, слика коју је француска критика изградила о њему у истом периоду је такође позитивна: већина листова и часописа који су својим читаоцима представили његове прве преведене књиге, сложили су се у општој оцени да је реч о великом писцу. Цитирајмо, илустрације ради, само неколико мишљења: угледна књижевна ревија *Кензен лиџерер* тако представља Ћосића као „једног од кључних аутора савремене српске књижевности, са импозантним делом”,¹⁴ недељник *Евенмон ди жоди* као „највећег савременог српског писца”,¹⁵ а *Франс кайолик* као романсијера који „дефинитивно припада породици великих стваралаца, онима који посредством романа настоје да се ухвате у коштац са људском судбином”.¹⁶

Да би што упечатљивије представили читаоцима пишчев профил и његову поетику, критичари су често поредили Ћосића са двојицом класика руске књижевности, Толстојем и Достојевским, који наравно и у Француској уживају велики углед. По мишљењу Валери Маршан и Жоржа Алдаса, познатог швајцарског есејисте и писца, аутор *Времена смрти* и *Времена зла* је, у ствари, прави наследник двојице руских великана. Иако то може изгледати претерано, истиче Маршан, Ћосић подсећа „на Толстоја по томе како контролише [романескно] време, али и на Достојевског по дубини погледа”.¹⁷ Халдас је такође врло експлицитан. „Иако ће можда неки сумњиво завртети главом”, каже он провокативно, Ћосић се у *Времену зла*, у „тој изузетној књизи”, показује као магистрална синтеза руских класика. Прецизније речено, он се може поредити са

но укључи у политички живот. Видети њен чланак: Véronique Soulé, «Dobrica Cosic, le prophète couronné du réveil serbe» [Добрица Ћосић, крунисани пророк српског (националног) буђења], *Libération*, 18. јун 1992.

¹⁴ Eugen Bavcar, «Le temps du mal est aussi le temps de l'écriture» [Еуген Бавчар, Време зла је такође време писања], *La Quinzaine littéraire*, n° 582, 16. јули 1991, р. 9.

¹⁵ « Yougoslavie: l'Europe nous a trahis », interview, propos recueillis par Alexandre Boussageon [Југославија: Европа нас је издала, интервју, разговор водио Александар Бусајон], *L'Événement du jeudi*, 18. јули 1991.

¹⁶ Hugues Rondeau, *op. cit.*

¹⁷ Valérie Marchand, *op. cit.*

Достојевским „по метафизичкој изоштрениости“, по томе „како продире у људске душе“, или како слика „провалију у човеку“; и са Толстојем по „ономе што би се могло назвати 'реализам медијум', у смислу да стварност изгледа као да зрачи посредством аутора”.¹⁸ Премда ће већ насловом свога чланка – „Српски Толстој” – посебно истаћи Ћосићеве везе са аутором *Раџа и мира*, Иг Рондо ће приметити да је српском писцу такође блиска шира „словенска романсијерска традиција” коју, између осталих, обележавају дела Соловјева и Гогоља, и нарочито *Браћа Карамазови*. Као ово ремек-дело Достојевског, закључује он, и *Време зла* је „натопљено хришћанском мистиком, оном која раздваја добро и зло”.¹⁹

Угледни историчар и совјетски дисидент, Мишел Хелер, и познати русиста Жорж Нива, дали су такође занимљива мишљења кад је реч о томе у коју литерарну традицију, односно „књижевну породицу”, може да се уврсти Добрица Ћосић. Пишући о *Времену зла*, које ће назвати „метафизичком фреском”, први ће најпре успоставити паралелу између овог романа и *Раџа и мира* да би га потом упоредио и са *Живошом и судбином* Василија Гросмана.²⁰ Али уместо да стави акценат на оно што спаја ове романи, Хелер ће усмерити пажњу на оно што их раздваја. Потврђујући да није спорно да „својим волуменом, својим епским дахом” и пишчевом „жељом да разуме филозофију историје” Ћосићева трилогија подсећа на Толстојево ремек-дело, он ће указати на један суштински детаљ: на одсуство мира у *Времену зла*. Основну разлику, пак, између овога романа и *Живоша и судбине* Хелер види најпре у визији зла њихових аутора. Док Гросман гради свој роман на опозицији комунизам / нацизам у којој је видео „два лица истог зла”, Ћосићева визија зла се заснива искључиво на опсервацијама комунизма, његове „дијаболичке моћи” и „разлога за фасцинацију” коју је изазивао код својих следбеника. Уосталом, тај избор аутора *Времена зла* је могуће лако објаснити, закључује Хелер, јер је Ћосић од почетка себи задао циљ да демаскира „црвени тоталитаризам” сматрајући, при томе, да је нацистичко зло толико очигледна ствар да нема потребе да се то доказује.

Жорж Нива, један од најбољих познавалаца романсијерског опуса Добрице Ћосића у франкофоном свету, понудио је можда најпотпунију представу о књижевној „породици” овога романописца. Одмах после објављивања *Времена зла*, он ће написати да је са овим романом српски писац ушао у круг „отпадника од апсолутне политичке религије

¹⁸ George Haldas, "Dobritsa Tchossitch" (s. a.).

¹⁹ Hugues Rondeau, *op. cit.*

²⁰ Michel Heller, «Les aventures de l'âme» [Авантуре душе], *La Croix*, 2. март 1991. Хелер је свој текст писао на матерњем руском, а објављен је у преводу Anne Coldefy [Ан Колдефи].

која је освојила Стари Свет”, да би се тако придружио великој породици књижевности отпора тоталитаризмима коју, према мишљењу Ниве, представљају, између осталих, Малапарте, Хаксли, Георгију, Гросман и Солжењицин.²¹ Касније, када буду објављени преводи и осталих романа српског писца, познати русиста ће употпунити своје опсервације и о пишевој поетици и о паралелама које се могу успоставити између његовог романескног опуса и дела других писаца, посебно, наравно, руских класика. Очигледно је, сматра он, да Ћосићева „огромна поетска машинерија” у којој учествује више генерација личи на оне код Солжењицина или Толстоја, као што је очигледно да српски писац – последњи европски „аед” и можда „последњи од великих ромасијера” које је дао наш континент – „води дијалог” са аутором *Раџа и мира* као што то уосталом чини и Солжењицина. Али, примећује Нива, не треба занемарити ни чињеницу да се „сага о Катићима” може, „по неким својим аспектима”, поредити и са *Тихим Доном*. Најзад, вреди поменути и његово виђење Прерова као *locus poeticus*-а и као својеврсног израза „хтоничне утопије” којом су се „хранили сви велики визионари европског и нарочито руског романа у 19. веку”; конкретно, Прерово је за Ћосића, истиче Нива, оно што је Литванија за Мицкијевића, Бери за Жорж Санд, Обломовка за Гончарова, Лотариово за Солжењицина и, наравно, Отрадноје за Толстоја.²²

3. „Велика комунистичка исповест”

Ако се ослонимо на управо описану представу о Ћосићу-писцу поређеном са класицима словенских и западних књижевности, као и на ону, претходно скицирану, о ангажованом интелектуалцу чији морални ауторитет изазива поштовање, није тешко претпоставити да су његова два велика романа – *Време зла* и *Време смрти* – такође били примљени, непосредно пошто су се појавили, са радозналошћу и симпатијама.

За трилогију *Време зла*, Ћосићеву прву књигу преведену на француски, може се чак рећи да је била веома топло дочекана од стране француске критике. Навешћемо, као доказ, само неколико коментара у којима се не крије одушевљење: реч је о „веома, веома великој књизи”,

²¹ Georges Nivat, «Une grande confession communiste» [Велика комунистичка исповест], *Le Monde*, 1. фебруар 1991.

²² Видети посебно есеје: Georges Nivat, «La roue épique de Dobrica Ćosić» [Епски точак Добрице Ћосића], in *Le Temps de l'imposture ou Le roman de Tito*, Lausanne, l'Age d'homme, 2008, p. 361–368, и: «Eloge de Dobritsa Tchossitch» [Похвала Добрици Ћосићу], *Serbica*, септембар 2011.

пише, на пример, *Нуво йолийис*,²³ о књизи која се, „кад се отвори, више не испушта из руке“, додаје *Фиџаро-маџазин*.²⁴ Исти ентузијазам се осећа и у рекацијама критичара Андреа Клавела и Ига Рондоа: први ће описати овај роман као „гигантску фреску од 1 200 визионарских страница“,²⁵ а други као „главно дело са краја [девете] деценије посвећено комунизму“.²⁶ Главно питање које се поставља у роману јесте, према мишљењу критике, проблем вере у илузије које намеће комунизам и, сходно томе, проблем могућности искупљења после губитке те вере. Да би подвукао значај овог питања, Мишел Хелер ће најпре објаснити да большевици нису били обични верници него много више од тога: фанатици који су проповедали зло са убеђењем да оно води ка добру. Зато их Ћосић и третира као „хришћанску секту састављену од фанатика који верују у рај на земљи“.²⁷ При томе, наставља Хелер, писац се не задовољава само тиме да прикаже њихово стање духа или њихов сурови „свет у којем царује зло“. Не, он настоји заправо да покаже како тај „рајски пут“ води у пакао, односно како „апостоли постају градитељи Цркве, а затим – инквизитори“. У томе смислу, *Време зла* је књига о „рађању, еволуцији и смрти вере“ и са њом наде, закључује Хелер.

Поређење између вере чији је принцип идеолошки апсолут и оне која постоји у хришћанској религији није случајно, што је врло добро разумео Мишел Хелер. То поређење је уосталом сугерисано и посредством наслова трилогије: *Грешник*, *Ошћадник* и *Верник*. Ћосић се дакле послужио појмовима из теолошког вокабулара да би читаоцу послао поруку. Али коју, и какву? Питање се може поставити и на другачији начин: да ли су, по мишљењу аутора *Времена зла*, верници „апсолутне религије“ отеловљене у комунизму могли, после губитка те вере, наћи заштиту и наду у избављење у правој, хришћанској религији? На то питање критичари су покушали да нађу одговор кроз анализу трагичне и изузетне судбине Петра Бајовића, једног од главних јунака *Времена зла* који заузима посебно место у полифонијској структури романа. За разлику од два друга лика који су носиоци другачијих идеолошких и филозофских концепција – Ивана Катића и Богдана Драговића – он остаје до краја „дисциплиновани чекиста“, „верник атеиста“ и „поглавица стаљи-

²³ Florence Ferry, «Le temps du mal» [Флоренс Фери, Време зла], *Le Nouveau politis*, 21. март 1991.

²⁴ Patrice Plunkett, «Tchossitch: voyage au bout de l'absurde», [Патрис Плункет, Ћосић: путовање на крај апсурда], *Le Figaro-magazine*, 9. јуни 1990, р. 36.

²⁵ André Clavel, «Personne n'a su entendre Dobritsa Tchossitch» [Нико није знао да саслуша Добрицу Ћосића], *L'Événement du jeudi*, 5. март 1992, р. 89–90.

²⁶ Hugues Rondeau, «Le défi de la Rédemption» [Изазов Искупљења], *La Presse française*, 2. фебруар 1991.

²⁷ M. Heller, *op. cit.*

низма”, како га је окарактерисао Жорж Нива. Укратко, Бајовић је страствени фанатик који на крају живота доживљава неочекивану метаморфозу и тражи „привилегију да буде разапет на крст”, чиме се и дословно идентификује са Исусом Христом!

Ево, с тим у вези, и објашњења Жоржа Ниве: „Попут Достојевског, Ћосић је желео да нам да једну имитацију Христа, јеретичку, богохулну, катастрофичну, имитацију 'опседнутих', чији ожиљци још обележавају нашу европску историју, посткомунистичку, постхришћанску...”²⁸ Нешто другачију интерпретацију нуди, међутим, Иг Рондо, који у гесту разапиања на крст стаљинисте Бајовића види последње откриће истине, и стварно Искупљење. Следећи гледишта хришћанске теологије и позивајући се на Јеванђеље по Јовану овај критичар сматра да посредством патње, која му омогућава да успостави свој интегритет „кроз Искупљење”, овај „верник атеиста” успева да се приближи „мистерији” Сина божјег. Зато, закључује Рондо, акт распећа Петра Бајовића треба интерпретирати као свесно жртвовање, као симболични гест кроз који је Ћосић желео да, на крају свога романа, упути поруку наде.

Иако се овим романом разголићује једна тоталитарна идеологија која је успела да се наметне као врста нове религије, значења *Времена зла* се не исцрпљују у разобличавању комунизма и његових перверзних аспеката. Овај полифонијски роман, ова „дисонантна симфонија”, у којој писац са истом снагом описује „косову песму” или неку „страствену љубав”, како примећује Ф. Фери, нуди много више: евоцирајући догађаје из једног временски прецизно одређеног периода, писац непрестано шири призму опсервације на универзалне људске проблеме. Ту универзалну димензију *Времена зла* су приметили и француски критичари. Истичући да се овај велики роман не задовољава само описивањем авантура агента Коминтерне, Иг Рондо га види као акт писања „кога треба разумети као онтолошко откривање”, као акт уперен против „свих механистичких и сцијентистичких илузија”.²⁹ Мишел Хелер подвлачи да ова Ћосићева књига увелико превазилази оквире „историјског романа”. Истина, његов аутор се може сматрати значајним сведоком једне драматичне епохе, али, објашњава Хелер, реч је пре свега о „талентованом писцу који са уметничким осећањем гради комплексне и узбудљиве заплете”, о хуманисти превасходно заинтересованом за „авантуре душе” и за „метафизичке борбе својих јунака” чије је понашање условљено, наравно, и спољашњом трагичном реалношћу.

Неке критичаре су посебно привукле оне универзалне теме које се тичу феномена моћи / власти и слободе, или које постављају питање

²⁸ G. Nivat, «Une grande confession communiste», *op. cit.*

²⁹ H. Rondeau, «Le défi de la Rédemption», *op. cit.*

смисла мржње или патње. Пошто је установила да у *Времену зла* Ћосић развија више тема, Валери Маршан ће своју анализу усмерити на феномен моћи којем се писац непрестано враћа. Рекло би се чак да је фасциниран „готово необјашњивом атракцијом моћи“: заслепљеношћу коју изазива, страственошћу која га прати, самоћом коју ствара, бележи ова критичарка пре него што ће понудити читаву малу типологију моћи која се у овом роману појављује у различитим видовима и на разним плановима: духовном, темпоралном, емоционалном... А што се тиче питања слободе, Маршан закључује: „За разлику од Кундере који читаво своје дело заснива на проблематици избора, Ћосић заобилази такву перспективу. Слобода, за њега, очигледно не происходи из слободне воље”.³⁰

Жорж Нива је посебно „погођен” снажним сликама мржње која се, попут куге, шири страницама *Времена зла*: реч је овде, истиче он, о готово библијској мржњи, без идеолошких и темпоралних граница, о мржњи која „пуни плућа” хаотичног и сукобљеног човечанства, и која постаје, у пищевој визији света, права манифестација универзалног Зла. Ипак, ова опака и опасна „епидемија” мржње не захвата све јунаке Добрице Ћосића, који, упркос свему, успева да одржи свој „трагични оптимизам”, да употребимо ову помало оксиморонску синтагму Изабел Риф, оптимизам заснован понајпре на моралној снази оних који, у недостатку других средстава, бирају патњу да би се одбранили и преживели. Зато писац и придаје толику важност феномену патње у оба своја романа: и у *Времену зла* и у *Времену смрти*. Она је, заправо, нека врста противтеже насиљу које производе моћ и мржња, једна од инкарнација Добра у свету подељеном између Добра и Зла. Патња је, како каже Жорж Нива, „једино острвце чистоте које повремено израња”, и које може бити острвце спаса, додаје Емануел Потле,³¹ под условом да се патња прихвати „као Искупљење”, као врста катарзе.

Критичари су, најзад, истакли још једну важну димензију овога романа везану за историјску судбину српског народа остављеног на милост и немилост једног тоталитарног система и препуштеног ћудима сурове и непредвидљиве балканске историје. Пишући овај роман-реку, у којем је његова земља „суштински протагониста”, како се изразио Иг Рондо, Ћосић је настојао да на оригиналан начин подигне књижевни споменик „жртвама сваког варварства”³² али и да врати „Србији њено трауматично

³⁰ V. Marchand, *op. cit.*

³¹ Emmanuelle Pautler, «Le temps du mal» [Време зла], *Panorama*, април 1992.

³² Danièle Brisson, «Leçon d'histoire récente» [Даниел Бризсон, Лекције из недавне историје], *Dernières nouvelles d'Alsace*, 29. јули 1991.

колективно памћење”³³ којим се оживљава, по речима Изабел Риф, „вековна трагедија целог српског народа у његовој борби за слободу”.³⁴

4. Трагична визија света и историје

Сличне критичке опсервације – нарочито када је реч о феномену зла или о трагичној димензији Ћосићевог књижевног универзума – могу се наћи и у текстовима посвећеним *Времену смрти*. Ова чињеница не представља, наравно, изненађење пошто су ова два романа, као што је познато, не само израз исте поетике него и делови истог романескног циклуса што, уосталом, није промакло ни француским критичарима, барем оним боље обавештеним. Истина, неки од њих ће употребити погрешан термин – „романескни диптих”, али се и то може разумети с обзиром на то да су до тада у Француској биле објављене само ове две Ћосићеве књиге.

У тексту који за предмет анализе има и *Време зла* и *Време смрти*, Жак Декорноа³⁵ ће, поред појма „романескни диптих”, за ове романе употребити и метафоричне појмове „књижевна река” и „бесконачна фуга”. Испричана у „грандиозном даху”, ова наративна „река” која се сасвим уклапа у „велику књижевну словенску традицију”, може се интерпретирати на више начина, констатује овај критичар: између осталог, и као медитација на теме смрти и зла које домимирају у оба романа, и које наглашавају трагичну визију историје. Захваљујући управо таквој Ћосићевој визији драматичне српске прошлости, „лакше се разуме због чега, после времена смрти и зла, још увек није на помолу време очекиваног мира”, закључује Декорноа алудирајући на грађански рат у бившој Југославији.

И други критичари ће указати на ову трагичну визију историје изражену, у *Времену смрти*, кроз голготу једног народа спремног на жртвовање, визију која – кроз „ход једне нације ка сопственој судбини”, како се изразио Иг Рондо³⁶ – поприма универзалне конотације. Због ње ће, на пример, Ив Арте признати експлицитно да га је дубоко потресло читање *Времена смрти*, посебно Ћосићеве „приче од крви и меса” и „епске патње” његових јунака.³⁷ Ипак, додаје овај критичар, и поред те трагичне димензије романа – у којој треба, у ствари, видети „вечиту причу о

³³ R. Sorin, *op. cit.*

³⁴ I. Rūf, *op. cit.*

³⁵ Jacques Decornoy, «Dans les griffes de l'histoire» [У канцама историје], *Le Monde diplomatique*, јануар 1992.

³⁶ H. Rondeau, «Un Tolstoï serbe», *op. cit.*

³⁷ Yves Harté, «Les livres, chair et sang de l'Histoire» [Књиге, месо и крв Историје], *Sud-Ouest*, 10. мај 1992.

човековој борби” са оним што се супротставља људском разуму – писац је успео да сачува трачак наде нудећи нам снажну и убедљиву слику о „идентитету и трајању једне европске нације, српске” која ће се наћи у „центру једног спасилачког балканског пројекта, Југославије”.

Поред Ћосићеве фокусираности на националну историју која је, као што смо видели, привукла посебну пажњу, француска критика ће показати занимање и за неке значајне елементе поетике и етике овога романијера. Тако ће, на пример, Еуген Бавчар настојати да дефинише једну врсту естетике за коју сматра да је врло карактеристична за аутора *Времена смрти*: „естетику емпатије”.³⁸ Исписујући болну хронику калварије свога народа „издатог, жртвованог” који се нашао на удару аустроугарских трупа, елементарних непогода и епидемија, писац успева, сматра овај критичар, да одоли свим лаким ефектима. Он једноставно слика људске судбине такве какве јесу, без изношења судова, без изражавања жаљења, и описује догађаје на тај начин да их доживљавамо, посредством емпатије, као да смо и сами „у срцу догађања”. При томе Ћосић остаје „веран једном принципу” кроз који се можда најбоље сагледава његова списатељска етика: наиме, да људска патња – осећање које доминира и у *Времену смрти* и у *Времену зла* – може бити „израз величине неке индивидуе или неког народа” само под условом да буде оправдана накнадним „током историје”.

5. Под унакрсном паљбом

После анализе текстова о Добрици Ћосићу објављених пре јуна 1992, датума кад је писац изабран за председника СРЈ, јасно се види да су, у прво време, и Ћосић и његова дела примљени у Француској са интересовањем и уважавањем каква се обично указују великим писцима из страних књижевности. Истина, осим велике већине добронамерних текстова у којима се, понекад са ентузијазмом као што смо видели, износе позитивни критички судови, могуће је срести и другачија мишљења која изражавају извесне резерве према Ћосићу и његовим романима, али која немају ништа заједничко са жестоким нападима што ће се обрушити на писца само неколико месеци после. Нека од тих мишљења су формулисана у форми питања и не садрже експлицитно негативне судове. Тако се, на пример, Жак Декорноа пита: будући да актуелни ратни догађаји намећу „другачије читање” које се не заснива на естетским критеријумима, зар не би било могуће интерпретирати Ћосићеве романе као „ненијан-

³⁸ У своме чланку Бавчар у више наврата наводи наслов романа *Време зла*, али је очигледно да при томе мисли на *Време смрти*. Видети: *Quinzaine littéraire*, 16. јули 1991.

сирану апологију српства”?³⁹ И Ива Артеа је, по сопственом признању, све време у току читања *Времена зла* прогонило једно питање: није ли Ћосић писао овај роман као својеврсни „политички манифест” с циљем ширења идеје по којој је Југославија изграђена „на штету Србије”?⁴⁰ Ово питање, на које у своме тексту Арте не нуди одговор, мучило га је и стога што су се, како примећује, појавиле сумње да су се српски руководиоци „инспирисали” овим романом.

Наведене примедбе, изражене у форми питања, израз су критичког духа који има легитимно право на сумњу и, као такве, суштински се разликују од жестоких напада који ће ускоро најавити радикалну промену у третману Ћосићевих дела у Француској, напада који ће најпре стићи отуда одакле се нису очекивали: са српске стране! После изласка из штампе превода његовог романа *Живошойис Малвине Трифковић*, Мирко Ковач износи, у француској штампи, своје ставове о ситуацији у Србији и, не бирајући речи, подвргава оштрој критици не само српски режим него и интелектуалце, посебно Добрицу Ћосића, на кога ће се окомити са нарочитом жестином. Тако у једном чланку, специјално писаном за дневник *Либерасион*, Ковач спочитава аутору *Времена зла* да је, некада, био „близак са српском комунистичком полицијом” да би, после, постао заштитник Милошевићевог „националистичког и екстремистичког” режима.⁴¹ У интервјуу који је дао дневнику *Ла Кроа*, критике аутора *Живошойиса Малвине Трифковић* су још жешће, налик на праву оптужницу:

Ја сам противник Добрице Ћосића, за којег се погрешно тврди да је српски Толстој зато што пише дебеле историјске романе а реч је, заправо, о званичном писцу који има радикалне ставове. Због свог национализма и деловања на одлуке власти и удружења књижевника, крив је (*sic!*) за ово што се дешава у Југославији.⁴²

Ове Ковачеве речи изречене брутално, у тону отвореног денонсирања, нису прошле незапажено у критичарско-новинарским кружоцима. Напротив, неки ће их чак прихватити здраво за готово и у њима видети аутентично сведочење из прве руке, као што је то случај са Никол Занд, критичарком *Монда*, која ће се упустити у неку врсту компаративне ана-

³⁹ J. Decornoy, *op. cit.*

⁴⁰ Ives Harté, *op. cit.*

⁴¹ «Les Champs de la mort» [Поља смрти], *Libération*, 28. јануар 1992.

⁴² «L'ONU reste le seul espoir» [ОУН остаје једина нада], интервју водио Laurent Lamire, *La Croix*, 4. март 1992. После објављивања његове нове књиге у Француској – *Небески заручници* [француски превод: *Le Corps transparent*], Ковач ће поновити оптужбе на Ћосићев рачун (In: Laurence Liban, «On me dit que je suis un prophète de malheur» [Кажу да сам пророк несреће], *Lire*, лето, 1995).

лизе романа *Време смрти* и *Животопис Малвине Трифковић*.⁴³ Бирајући за полазну тачку своје анализе наводне позиције аутора ових романа у односу на југословенску кризу, она ће пре свега настојати да покаже у наведеним књигама „трагове дебате која се води између пацифиста, као што је Ковач, и националиста, као што је Ћосић”. Сходно постављеном циљу, *Малвина* ће тако бити представљена као успело књижевно дело у којем писац – „непријатељ” сваког „национализма као и сваке идеологије” – денонсира „непомиритељску мржњу” између Срба и Хрвата. Кад је, пак, реч о *Времену смрти*, Никол Занд ће показати више критичности али и више смушености, толико да се има утисак како се и сама загубила у двосмисленом и контрадикторном расуђивању. Иако ће признати да у „овој фресци, налик *Рају и миру*, који јој је послужио као модел”, писац описује „на исти начин као и класици”, и посредством „заводљиве нарације”, „појединачне” и колективне, „националне судбине”, она ће извести неочекиван и негативан суд: наиме, да је реч о роману намењеном „љубитељима дебелих књига” у којем писац преузима улогу „портпарола историјских права свог народа”, али таквог једног портпарола који није ништа друго до „записничар српске несреће и њене суицидне компоненте”!

После номинације Ћосића на место председника СРЈ, у тренутку док се грађански рат распламсавао на Балкану, напади на писца – усмерени превасходно на његово политичко деловање и идеје али и на његово књижевно дело – постаће све интензивнији и чешћи, чак би се могло рећи систематски. Сматрајући да је овај нови политички ангажман писца једноставно „Милошевићев маневар”⁴⁴ у покушају да поврати пољуљани углед Југославије и свога режима чију „последњу карту”⁴⁵ представља управо Ћосић, новинари су се одмах, без задршке и нијанси, окомили на новог председника СРЈ. Доказ за то су и следећи натписи у штампи који га описују као „бившег комунисту који се преобратио у националисту”, као „духовног оца” Слободана Милошевића који је постао „црна овца за Хрвате и Словенце”,⁴⁶ или још као „књижевника коме дугујемо неколико антологијских страница о Великој Србији”.⁴⁷

Поједини новинари иду још даље оптужујући га отворено да је одговоран, истина индиректно, не само за избијање југословенског грађанског рата него и за „етничко чишћење”. Такве оптужбе ће, на пример, формулисати Флоренс Артман, у то време новинарка дневника *Монд*,

⁴³ Nicole Zand, «Être ou ne pas être serbo-croate» [Бити или не бити србо-хрват], *Le Monde*, 28. фебруар 1992.

⁴⁴ Видети *Le Monde*, 17. јуни 1992.

⁴⁵ Видети *Libération*, 18. јуни 1992.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Видети *Le Monde*, 2. јуни 1993.

оптужбе чији тон већ на неки начин најављује будућег портпарола Хашког трибунала, што ће ова ангажована новинарка постати само неколико година после (2000). Истичући већ у поднаслову свога чланка да је „актуелни председник 'нове Југославије' усвојио” доктрину етничког чишћења, она ће написати:

Тај концепт, који буди злокобна сећања, могао би бити дело шеснаесторице чланова београдске Академије наука и уметности, аутора текста под насловом 'Меморандум', који тајно кружи у јавности. Један од његових главних инспиратора је био Добрица Ћосић, националистички писац...⁴⁸

Не улазећи у расправу на ову тему, која излази из оквира ове студије, подсетимо само да је писац, још од почетка афере везане за „Меморандум”, оспоравао и негирао своје учешће у редакцији тог документа.

6. „Рат интелектуалаца”

Пошто је постао новинарска „мета за одстрел”, Добрица Ћосић ће почети да привлачи све већу пажњу и интелектуалаца, нарочито оних ангажованих у медијским дебатама које су постајале све жучније са распламсавањем грађанског рата у Југославији. У чланку „Време смрти и зла”,⁴⁹ некој врсти отвореног писма Ћосићу, Едгар Морен – угледни социолог и аутор референтних дела *Дух времена* и *Како изаћи из XX века* – потрудио се да избегне манихејистички став инсистирајући већ на почетку на разлици између писца и политичара. То ће му и омогућити да првоме упуту нескривене похвале, а другом – речи сумње и неповерења. Тако ће, за првог, без оклевања устврдити да је реч о „изванредном писцу” и „аутору два ремек-дела европске књижевности која представљају истовремено два *Раиша и мира* српског народа”. Што се тиче другог, политичара, Едгар Морен ће значајно променити тон служећи се, између осталог, примерима преузетим из пиščевих романа, нарочито онима који се односе на идеолошке и етичке карактеристике главних протагониста *Времена зла*, да би потом упуту писцу више незгодних и непријатних питања. Као, на пример: „Добрице Ћосићу, да ли сте постали нови Петар Бајовић и Богдан Драговић српског национализма?” Или: „Да ли то аутор *Времена смрти* и *Времена зла* хоће да убије Ивана Катића којег је носио у себи?” У ствари, избегавајући да изрекче експлицитно негативан

⁴⁸ Florence Hartmann, «La genèse du 'nettoyage ethnique'» [Генеза етничког чишћења], *Le Monde*, 31. август 1992.

⁴⁹ Edgar Morin, «Le temps de la mort et du mal», *Le Monde*, 20. јануар 1993. Исти текст је штампан и у књизи: Е. Morin, *Les Fratricides, Yougoslavie-Bosnie 1991–1995* [Е. Морен, Братоубиства, Југославија-Босна], Arléa, 1996, р. 59–63.

суд о политичкој активности писца, али не скривајући одређене сумње кад је реч о његовој одговорности, Морен ће настојати да подстакне Ћосића да отворено објасни своје политичке ставове.

Нашавши се у деликатној позицији – све више под медијским притиском и оспораван са више страна – за новоизабраног председника СРЈ ће овај Моренов текст бити добра прилика да се директно обрати француском јавном мњењу и објасни своје основне политичке идеје. Подсећајући да је одувек био, и остао, присталица мира, Ћосић ће у своме одговору⁵⁰ истаћи да ће учинити све, као што је и до тада чинио, како би српско питање било решено на „демократски, хуманистички и пацифистички начин“. У наставку текста, писац ће оштро осудити „национализам са шовинистичким мотивима“ који се шири Балканом да би, на крају, упутио оштро упозорење свима онима који, по његовом мишљењу, својим „манипулацијама“ излажу европско јавно мњење тоталитарном условљавању и на тај начин „погоршавају зло“. Да ли је овим одговором успео да убеди Морена? – питање је на које ни данас није могуће дати прецизан одговор. Оно што је, међутим, извесно јесте чињеница да ни ова пишчева реплика угледном социологу и интелектуалцу, али ни његова дела, нису били довољни да „убеде“ филозофа Андре Гликсмана и колумнисту листа *Ла Кроа*, Луиз Ламбер, чији ће се жестоки памфлети појавити ускоро, такође у дневној штампи. За разлику од Морена, који није крио одушевљење цитираним Ћосићевим романима, ови ће покушати да докажу како се наводно писац послужио управо својим делом у аргументовању и ширењу националистичких „великосрпских“ идеја.

Већ дуго активан у борби против „прљавог Милошевићевог рата“ – у којој ће се, заједно са Бернаром-Анри Левијем и Аланом Филкенкроом, показати као један од најмилитантнијих и најгласнијих француских интелектуалаца – Андре Гликсман ће већ на почетку свога памфлета налик на оптужницу, „Рат интелектуалаца“⁵¹, заузети став и тон тужиоца не штедећи при томе ни своје колеге, „ангазоване интелектуалце“. „Од толико искусних дипломата, коментатора од ауторитета, и чак ангажованих интелектуалаца, колико их се потрудило да зарони у четири хиљаде Ћосићевих страница преведених на француски?“, пита се Гликсман пре него што ће покушати да оспори све дотадашње интерпретације пишчевог књижевног дела: „Ниједан експерт није изгледа искористио изненадну шансу, јединствену прилику да ухвати на делу огромно кривотворење памћења које најављује, и из којег произходе, садашња крвопролића“. Из тога разлога, дакле, филозоф се и осећа обавезним да реагује и лично

⁵⁰ «Le temps du mal et du pire» [Време зла и гопер], *Le Monde*, 17. фебруар 1993.

⁵¹ André Glucksmann, «La guerre des intellectuels», *Le Figaro*, 3. јун 1993.

како се не би пропустила та „јединствена прилика” и како би се коначно оголио тај огавни чин „кривотворења”.

Према Гликсмановом мишљењу, Ћосић је директно одговоран за југословенску трагедију. Ову озбиљну оптужбу филозоф темељи на тврдњи да је управо овај писац – „Лењин великосрпског покрета” и „идеолошки организатор његове победе” – проповедао „апокалипсу” ширењем тезе по којој „Срби, жртве два рата и светске револуције, немају да изгубе ништа друго осим ланаца”. Доказ за то је његово књижевно дело које представља, како је већ речено, „огромно кривотворење” историјског памћења. Како би што убедљивије аргументовао своје хипотезе, Гликсман ће извести „брзометну” анализу два Ћосићева романа, која заслужује да буде овде цитирана у целини:

Први роман река: *Време смрти*: у периоду 1914–1918 српски народ је изигран од стране западних сила које га препуштају аустро-угарском варварству да би га потом, по успостављању мира, превариле и паралисале гурајући га у федерацију са Хрватима и 'Муслиманима'. Други роман исто тако волуминозан: *Време зла*, или како је Црвена Москва приграбила, преусмерила и завела српски револуционарни огањ. Једна пљуска Западу. Једна пљуска Истоку. Обавезан закључак: ослободити се менгела. Срби су били у стању да се жртвују за победе других, шта све не би могли учинити ако би гледали свој рачун и радили за своју ствар? Што је говорено (двадесет пет година), то је и учињено (за три године).

Ова „брзометна” анализа која своди „четири хиљаде страница” на један једини силогизам – „Једна пљуска Западу. Једна пљуска Истоку. Обавезан закључак: ослободити се менгела” – не може а да не запрепасти читаоца који се, да се послужимо Гликсмановим речима, потрудио „да зарони у четири хиљаде Ћосићевих страница”. Јер, овако озбиљне оптужбе, које стављају на стуб срама и писца и његово дело, не могу се аргументовати, ни објаснити, једном силогистичком формулом, чак и бриљантном, утолико пре што их је изрекао један филозоф.

Луиз Ламбер дефинише јасно тему свога памфлета већ у његовом поднаслову:⁵² намера јој је, вели, да начини „портрет једног писца идеолога у тренутку изласка из штампе једне антологије текстова о 'етничком чишћењу'”. Реч је, у ствари, о антисрпском пропагандном памфлету који је – под насловом *Етничко чишћење. Историјски документи о једној српској идеологији*⁵³ – објавила група аутора хрватског порекла, и у којем је Ћосић представљен, са јасном намером да се дискредитује,

⁵² Louise Lambert, «Quand la littérature veut faire l'histoire» [Кад књижевност хоће да ствара историју], *La Croix*, 22. март 1993.

⁵³ *Le Nettoyage ethnique. Documents historiques sur une idéologie serbe*, rassemblés, traduits et commentés par Mirko Grmek, Marc Gjidara et Neven Simac, Fayard, 1993.

као „гуру модерног српског национализма“.⁵⁴ Ипак, стиче се утисак да ниски ударац намењен писцу није погодио циљ, иако је његов „портрет“ одсликан у веома мрачним тоновима. Очигледно инспирисана цитираним пропагандним памфлетом, Луиз Ламбер ће се најпре окомити на позитивне критичке судове који представљају Ћосића као „писца визионара“ и „Толстоја модерних времена“. Не скривајући анимозитет према писцу, она ће у трену улогу критичара заменити улогом јавног тужиоца: неко ко је користио „двоструки језик“, начинио од „лажи своје политичко оружје“, „искоришћавао и потхрањивао болести свој народа“ [М. С.] јесте – констатоваће гђа Ламбер у оптуженичком тону – „цинични нихилиста“ који се ни у ком случају не може сматрати визионаром или модерним Толстојем него пре „Ришељеом једног ’национал-комунистичког’ режима који је знао како да фанатизира један народ ослабљен ’југословенским решењем’“.

За илустрацију својих судова Луиз Ламбер ће се послужити примерима из Ћосићевих романа. Али, уместо да покаже, кроз критичку анализу, чиме су и на који начин ови романи подстакли „националистичке страсти“, она ће применити следећи проседе: цитираће и извући из контекста речи или идеје њихових јунака и представити их као ставове самог писца или, пак, као аргументе за своје сопствене идеје које немају никаквих додирних тачака са семантичким пољем Ћосићевих дела. Наведимо само један пример. Не дајући никакву назнаку да је реч о размишљању једног анонимног болесника поводом епидемије тифуса која је опустошила Србију у току Великог рата, критичарка дневника *Ла Кроа* цитира кратки одломак из *Времена смрти*:

Болест је творачки чинилац Историје. [...] Болесници су творци скоро свих великих чуда. [...] Болеснички страх и маније градили су и разарали градове, величанствене храмове... [...] Они су у мржњи против здравих подстакли она зла која разумни не могу да објасне.⁵⁵

Према мишљењу Луиз Ламбер цитирано размишљање је очигледан доказ да је српски народ у целини болестан, и да је Ћосић „потхрањивао болест свога народа и служио се њоме како би што лакше зацелио своју болест која га је нагрисала још од политичког пораза у сукобу са Титом“. Наведени пример показује колико је овде коришћени „доказни поступак“ кредибилан.⁵⁶ Јер монтажом цитата могуће је све доказати,

⁵⁴ *Ibid.*, p. 291–295.

⁵⁵ *Време смрти*, Трећи део, Просвета, Београд, 1975, p. 75.

⁵⁶ Сличним поступком се такође користи и један други Ћосићев опонент чији је памфлет натопљен ретким анимозитетом и, чак, неконтролисаним мржњом према писцу. Видети: А. С, «Delors n'est certes pas un aigle. Mais Dobrica Cosic est un serbolchévique» [Делор свакако није орао. Али Добрица Ћосић је један србо-бољшевик], *Présent*,

чак и оно што је незамисливо као, примера ради, да је *Библија* апологија сатанизма.

7. „Последњи стваралац великих епских романа”

Суочен са лавином напада, Ћосић је настојао да им се одупре у условима који му нису били нимало наклоњени: користећи сваку прилику која би му се указала, он је упорно покушавао да заустави „терор лажи”, како се изразио, и да успостави истину – *своју истину* – кад је реч о његовој улози писца, интелектуалца и политичког руководиоца.⁵⁷ Може се, наравно, расправљати о заснованости његових аргумената, може им се такође супротставити ова неоспорна чињеница: наиме, да је прихватањем функције председника СРЈ, свесно или не пружио подршку режиму Слободана Милошевића. Ипак, и поред наведене резерве, мора се признати да су многе Ћосићеве реплике чврсто утемељене и да их је тешко оспорити. На пример, реплицирајући на оптужбе да је, као писац, ширио националистичке идеје, Ћосић је затражио од својих критичара да уваже макар оно што представља *conditio sine qua non* сваког кредибилног критичарског расуђивања: затражио је, заправо, ако се већ оптужује за озбиљне ствари, да се најпре прочитају његове књиге па тек онда, на основу прочитаног и после аргументоване анализе, доносе критички судови и дефинитивни закључци.⁵⁸ Легитиман захтев писца који се у-право као *писац*, као аутор фикционалних дела, нашао на удару оштрих осуда новинара и критичара.

Овај захтев – иако, поновимо, сасвим легитиман – остао је, међутим, до данас без одговора. Ћосићеви противници нису се никад потрудили да изврше продубљену и аргументовану анализу његових књига: ни ових о којима је реч у овом тексту али ни оних које ће бити преведене на француски у наредним годинама – *Корени* (1992), *Време властии I* (1996), *Айокалијса* (одломак из романа *Деобе*, 1999), *Бајка* (2001) и *Време вла-*

24. јун 1994. Овај памфлет је писан као реакција на један текст објављен у недељнику *Minute*. Видети: «Une leçon de serbe gratuite pour Delors» [Бесплатна лекција српског за Делора], *Minute*, 22. јуни 1994.

⁵⁷ Видети: *Le Temps du réveil*, livre d'entretiens avec Daniel S. Schiffer [Време буђења, књига разговора са Даниелом С. Шифером], L'Age d'Homme, 1992; «Plaidoyer du plus grand écrivain serbe», l'interview, *Paris Match*, propos recueillis par Emmanuel di Rossetti [Пледоаје највећег српског писца, интервју, Пари Мач, разговор водио Емануел ди Росети], 4. март 1993; *L'Effondrement de la Yougoslavie / Positions d'un résistant*, [Рушење Југославије / Позиција једног борца], превео са српског Слободан Деспот, L'Age d'Homme, 1994.

⁵⁸ *L'Effondrement de la Yougoslavie*, p. 103.

сти II (2008).⁵⁹ Немајући увид у целокупно пишево књижевно дело које је, у првој половини деведесетих, било тек делимично преведено, Ћосићеви опоненти су се, под притиском све драматичнијих вести са Балкана, задовољили брзометним и површним читањем *Времена зла* и *Времена смрти*. Као да – у узаврелој атмосфери која је терала медије да пронађу стереотипне шеме које би помогле француском јавном мњењу да разуме и схвати „несхватљиво“ – нису имали ни времена ни воље да „зароне у четири хиљаде страница“ које, уосталом, говоре о једном другом добу и о једном другом рату. И, наравно, о једној другој Србији, „не баш сасвим онаквој какву нам је“, да цитирамо Ива Артоа, „представљала [француска] телевизија свако вече у Вечерњем дневнику“.⁶⁰

Али, ако се такав став Ћосићевих опонената и може објаснити будући да је политички мотивисан, теже је разумети општи, резервисан, однос француске критике према овоме писцу, који се није променио ни после окончања ратова на Балкану. Главни разлог за такав однос – успостављен, као што смо видели, још деведесетих година – свакако се крије у негативној медијској слици аутора *Времена зла* и *Времена смрти*, слици створеној пре четврт века а чије се последице осећају и данас. Али он, сасвим извесно, није и једини. Други разлог би можда требало потражити у есеју Жоржа Ниве посвећеном *Времену смрти*. „Постоји у Европи један огроман романијер кога Европа неће да призна и, чак, неће ни да чита“, констатује овај угледни русиста, уз следеће објашњење: „Добрица Ћосић је „огроман писац зато што је последњи стваралац великих епских романа. Епско умире са њим. Епско је мртво“.“⁶¹

---

⁵⁹ Сви наведени романи су објављени код издавача L'Age d'Homme под следећим насловима: *Racines, Le Temps du pouvoir, Apocalypse, Une fable, Le Temps de l'imposture ou Le roman de Tito*.

⁶⁰ Y. Harté, *op. cit.*

⁶¹ Georges Nivat, «L'âme des bœufs serbes» [Душа српских волова], *Vivre en russe*, Editions l'Age d'Homme, 2007, p. 446.

Milivoj Srebro

LE TEMPS DE LA LECTURE
ET LE TEMPS DE LA *LECTURE AVEC PREMEDITATION*

Résumé

Traduits en français au début des années quatre-vingt-dix, deux romans de Dobrica Ćosić – *Le Temps du mal* et *Le Temps de la mort* – furent accueillis en France, dans un premier temps, avec l'intérêt et le respect que l'on réserve habituellement aux grandes œuvres étrangères. Leur réception critique devait néanmoins subir un changement radical après la nomination de leur auteur au poste du président de la RFY, au moment où la guerre civile yougoslave battait son plein. En cédant aux pressions du brouhaha médiatique dont le moins qu'on puisse dire est qu'il n'a pas été très favorable aux Serbes et à la Serbie, la critique a largement franchi la ligne qui sépare l'esthétique de la politique: tout en visant Dobrica Ćosić, homme politique, elle prenait pour cible en même temps l'homme de lettres. La résultante d'une telle attitude de la critique ne pouvait être que négative: l'amalgame entre les deux activités de Ćosić – l'écriture et son action politique, et une lecture biaisée, voire tendancieuse, du *Temps de la mort* et du *Temps du mal*.